

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22271> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peele, Ada

Title: Een uitzonderlijke erfgenaam : de verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan : Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1754

Issue Date: 2013-11-19

7 Het leenstelsel in Holland en de geografische ligging van de Zwaluwen

Inleiding

In het eerste deel hebben we gezien dat de Pruisische koning Frederik I in 1711 voorlopig heer werd van Hooge en Lage Zwaluwe. In dit tweede deel gaan we aan de hand van een zestal casestudies na hoe hij en zijn opvolgers, Frederik Willem I en Frederik II, deze heerlijkheid bestuurde, beheerde en uiteindelijk verkocht hebben. Zoals wij al zagen lag de heerlijkheid in het gewest Holland en wel aan de grens van Holland met Staats-Brabant. De Zwaluwen strekten zich in het noorden uit tot in het Hollands Diep en de Amer.¹ Rondom Hooge en Lage Zwaluwe lagen de heerlijkheid Geertruidenberg met Made, de ambachtsheerlijkheden Drimmelen en Standhazen, de heerlijkheid Oosterhout, de dorpen Terheijden en Wagenberg en de heerlijkheden Zevenbergen en Klundert (of Niervaart). Oosterhout, Terheijden en Wagenberg maakten deel uit van de heerlijkheid of baronie van Breda, die in Staats-Brabant was gelegen.² De overige heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden lagen in Holland.³ Vanaf 20 juli 1814, toen bij wet de provinciegrens werd verlegd, kwam het voormalige Hollandse gebied ten zuiden van het Hollands Diep en de Biesbosch definitief bij Noord-Brabant.⁴ Dit hield in dat Hooge en Lage Zwaluwe bij de provincie Noord-Brabant werden gevoegd. Sinds 1 januari 1997 maken Hooge en Lage Zwaluwe deel uit van de gemeente Drimmelen, samen met de voormalige gemeenten Made en Drimmelen en Terheijden. De Brabantse gemeente Drimmelen grenst aan de gemeenten Dordrecht, Werkendam, Geertruidenberg, Oosterhout, Breda en Moerdijk. Een deel van de Brabantse Biesbosch (Zuidwaard) valt onder de gemeente Drimmelen.⁵

De heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe was een Hollands leen. De heer van de Zwaluwen was leenman en de Staten van Holland waren diens leenheer. De leenverhou-

1 Het Hollands Diep vormde de natuurlijke scheiding.

2 De Nassaus beschouwden de stad en heerlijkheid van Breda als hun voornaamste bezitting. De benaming baronie van Breda stamt uit de tijd van Willem I. Hij noemde zichzelf heer en baron van Breda. Zie Van Hoof e.a. (ed.), *Nassause Domeinraad*, 320.

3 Latjes, *Wording*, 175. In 1795 werden de volgende gebieden tot het baljuwschap van Holland gerekend: De zogenaamde Zuid-Hollandse dorpen: Drimmelen, Dussen-Muilkerk, Dussen-Munsterkerk, Hendrik Luiten Ambacht, Klein Waspik, Nederveen-Capelle, Vrijhoeve-Capelle, Werkendam en Zuidewijn Capelle. Tevens hoorden daarbij Besoijen, Raamsdonk, Groot-Waspik, 's-Grevelduin-Capelle, Sprang en 's Gravenmoer, zij werden de Zes Hollandse dorpen in de Langstraat genoemd. Zie hoofdstuk 12. Verder nog de heerlijkheden Geertruidenberg, Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert of Niervaart, Zevenbergen en de landen van Altena en Heusden. Latjes, *Wording*, 168.

4 Latjes, *Wording*, 175.

5 In 1732 woonden in de dorpen Hooge en Lage Zwaluwe ongeveer 1.450 personen boven de 4 jaar.

Afb. 42 De ligging van de gemeente Drimmelen, anoniem, 2009, bewerkt door Matti Herben.

ding tussen beide was hiërarchisch, dat wil zeggen dat de leenheer de meerdere was van de leenman. Een overzicht van het leenstelsel in het gewest Holland geeft J.J.A. Wijs in zijn proefschrift *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland*.⁶ Wijs geeft de volgende definitie van het leenstelsel: 'het geheel van alle gebruiken en gewoonten, die samenhangen met de leenverhouding, de verhouding tusschen leenheer en leenman of vazal, zooals zij zich hebben voorgedaan in den loop der tijden'.⁷

Er zal worden nagegaan wat het leenstelsel in de eerste helft van de achttiende eeuw (1711-1754) nog inhield en hoe een buitenlandse vorst zich daarin voegde. Tevens wordt een algemeen beeld van dit leenstelsel geschetst als inleiding voor een casestudy over verduisterde (achter) lenen bij Lage Zwaluwe gelegen: de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak.⁸ Deze Rietwaard was door Frederik II in leen uitgegeven.

⁶ Wijs, *Leenstelsel*. Zie ook Bort, *Ses Tractaten*.

⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 8.

⁸ Zie hoofdstuk 11.

7.1 Het leenstelsel

Het leenstelsel vormde oorspronkelijk een onderdeel van de middeleeuwse agrarische maatschappij. Het was een stelsel waarbij rechten of goederen in leen werden uitgegeven met de bedoeling een formele band, de leenband, te vormen tussen enerzijds de geveer of zoals later de verkoper, de leenheer, en anderzijds de ontvanger, de leenman of vazal. Lenen werden gegeven als een beloning, als betaling voor nog te verlenen diensten of als een geschenk (*beneficium*) aan een vertrouweling. Soms wilde men leenman worden om tegemoet te komen aan de eisen die voor het verkrijgen van bepaalde ambten werden gesteld of om bescherming te verkrijgen.⁹ In dat geval droeg men een allodiaal goed op aan de leenheer die het direct weer als leengoed teruggaf.¹⁰ De behoefte aan geld kon voor een leenheer de reden zijn om een leenverhouding met een leenman aan te gaan. Hij gaf dan niet, maar verkocht een vast goed, een ambt of een recht en droeg dit, onder leenverband, over aan zijn leenman.¹¹ Bij het uitgeven van een leen droeg de leenheer (een deel van) de rechten van zijn domein over aan de leenman, hij behield daarbij wel de soevereiniteit of het oppergezag over zijn gehele gebied.¹² De leenheer gaf zijn leenman middelen, bijvoorbeeld grond, om hem van inkomsten te voorzien.¹³ Een leen kon een onroerend goed, een roerend goed, een bevoegdheid, een aandeel in de opbrengst, een ambt (*officium*), een cijns, een tol, een recht, een jaarlijks geldelijk inkomen en vooral het regaal van bestuur en rechtspraak zijn dat door een heer (leenheer) aan een vazal (leenman) in bruikleen werd afgestaan. De leenman kreeg alleen het gebruiksrecht. Het leen bleef eigendom van de leenheer. Van de elfde tot de dertiende eeuw kwamen de leenmannen uit de adel en de ridderschap. Na de dertiende eeuw konden ook rijke burgers worden beleend. Voor een leenheer kon het leen een zuiver economisch object zijn, maar voor sommigen ook een statusobject waarmee het mogelijk was om gezag te laten gelden.

7.2 Rechten en plichten van de leenman

De leenman werd bestuurder over het leen en kreeg er het recht om bestuurders en functionarissen te benoemen. Dat de uitoefening van dit recht niet altijd zonder problemen verliep zal blijken uit de benoeming door Frederik I van een heemraad voor de Emiliapolder.¹⁴ De leenman had tevens het recht om tienden en cijnzen te innen.¹⁵ Bovendien kon hij zijn leen bezwaren door er bijvoorbeeld een hypotheek op te nemen.

⁹ Wijs geeft geen voorbeeld van ambten.

¹⁰ Wijs, *Leenstelsel*, 8. Zo was Hooge Zwaluwe aanvankelijk een allodiaal goed van de Oranjes, terwijl Lage Zwaluwe een Hollands leen was. Hooge Zwaluwe werd door de grafelijkheid per abuis als een leen uitgegeven. Op verzoek van Frederik Hendrik bleef deze heerlijkheid een Hollands leen. NA, 1.08.11, ND, inv. 7655, 13-14, Deductie GR.

¹¹ Wijs, *Leenstelsel*, 8.

¹² Een domein van een heer: alle goederen en rechten die in een bepaald gebied, *dominium*, in handen waren van bijvoorbeeld de Staten van Holland. Zie Sanders, 'Heerlijkheden', 47.

¹³ Dit werd *feodum* of *beneficium* genoemd.

¹⁴ Zie hoofdstuk 10.

¹⁵ Zie hoofdstuk 8.

Toen de Pruisische koning geld nodig had maakte hij van dit recht gebruik door een hypotheek op zijn Hollandse lenen af te sluiten.¹⁶ Een leen kon ook als onderpand, in pandschap, worden gegeven. Bovendien mocht de leenman (achter)lenen uitgeven, hij werd dan zelf leenheer.¹⁷ Hiervoor had hij, naar het voorbeeld van zijn leenheer, een eigen leenkamer nodig. Zo gaf Frederik II (achter)lenen uit in de Rietwaard.¹⁸ Hij gebruikte daarvoor zijn nieuwe Leenkamer van Naaldwijk. Hier wordt later op teruggekomen.

De leenman mocht zijn leengoed ook vervreemden. Hij kon het bijvoorbeeld verkopen. In 1754 verkocht Frederik zijn Hollandse lenen aan Anna van Hannover. Regel was dat diegene die het goed vervreemde zijn leen aan de leenheer of diens stadhouder en leenmannen diende over te dragen die de verkrijger hier direct mee beleende. Op zijn verzoek hoefde de Pruisische koning deze overdracht niet te doen.¹⁹ De leenman mocht alleen met toestemming van zijn leenheer het leengoed verminderen of beschadigen door bijvoorbeeld ontgronding of vervening. Toen Frederik II in zijn polder de Oude Moer buitendijks turf wilde laten steken mocht hij dit pas doen nadat hij een octrooi van de Staten van Holland had ontvangen. Zijn rentmeester diende het verzoek hiervoor, omkleed met redenen, bij de leenheer in.²⁰

De leenman had ook plichten. Hij moest de leenheer hulde, eed en manschap doen: hij diende zijn leenheer te huldigen als zijn heer, hem trouw te zweren en hem met raad en daad (*consilium et auxilium*) bij te staan. De leenman moest de heer als zijn leenheer erkennen om diens rechten te waarborgen. Verder diende hij aan zijn leenheer hofrechten en het heergewaad te betalen die door de griffier van de Leenkamer van de leenheer, waarover hierna méér, werden geïnd.²¹ De hofrechten waren de kosten voor de leenverheffing.²² Voor de leenheer waren deze opbrengsten minimaal. Het heergewaad was een voor ieder leen vastgestelde symbolische ‘praestatie, een hulde met der daad, door den vazal aan den leenheer verschuldigd’ telkens wanneer een leengoed door vererving of vervreemding in andere handen overging.²³ Van de leenman werd verwacht dat hij in het leenhof deelnam aan de rechtspraak in leenzaken van zijn heer. Verder had de leenman de plicht het leengoed in goede staat te houden, anders zou hij het leen kwijt-raken. Het onderhoud kon hij betalen uit de inkomsten van zijn leen.²⁴

De lenen waren persoonsgebonden en werden erfelijk.²⁵ De leenman kon door middel

¹⁶ Zie hoofdstuk 14.

¹⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 11. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 259-260.

¹⁸ Zie hoofdstuk 11.

¹⁹ Zie hoofdstuk 14.

²⁰ Zie hoofdstuk 12.

²¹ Zie voor heergewaden en hofrechten: Bort, *Ses Tractaten*, 311-321. Ook moest de leenman belasting betalen, zoals de verpondingen. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 322, nr. 9. Een heergewaad: oorspronkelijk de uitrustingsstukken die de leenman van zijn leenheer kreeg om hem naar behoren te dienen.

²² Onder andere de kosten van de stadhouder, griffier en leenmannen, de leges en zegel.

²³ Wijs, *Leenstelsel*, 9.

²⁴ Bort, *Ses Tractaten*, 321, nr. 1. De leenman had de tocht, dit is het vruchtgebruik.

²⁵ Dat de leenman (vrouw) zijn (haar) ‘Erven en Nacomelingen tot een onversterffelijk Erffleen binnen agter susters Kind niet te versterven, den jonger man altijd de voorhand te hebben voor het ouder wijff daar sij bijde van wettigen geboorten even na sijn, en voorts in allen manieren, als de oude handvesten en onse Registeren daar van sijnde, sulks breder uijtwijsen en verclaren’.

van een testament over zijn leen beschikken, maar dit geschiedde alleen met toestemming van de leenheer. De tijdgenoot Pieter Bort zegt hierover het volgende: ‘Sonder Octroy van den Leen-heer, en kan een Leen-man van syn Leen-goederen bij uytterste wille in Hollandt niet disponeren’.²⁶ De leenheer gaf in een octrooi ad testandum zijn leenman hiervoor toestemming.²⁷ Een Hollands leen was in principe ondeelbaar. Om zijn leen te verdelen had de leenman een octrooi nodig van zijn leenheer, want ‘Een Leen-man vermach sijn Leen, sonder consent van syn Leen-Heer niet te splitsen’.²⁸ Het werd slechts door één persoon geërfd. Bij een nalatenschap *ab intestato* was dat de naaste leenopvolger. Was er een testament dan erfde diegene die hierin werd aangewezen.²⁹ De erfelijkheid van een leen kon beperkt zijn tot de mannen in recht neergaande lijn. Dit werd een recht leen, een kwaad leen of zwaardleen genoemd.³⁰ De verervingsmogelijkheden waren hier beperkt. Mochten er geen mannelijke erfgenamen in de recht lijn meer zijn dan viel het leen terug aan de leenheer. Wanneer naast mannen ook vrouwen, tenminste als dezen van de vroegere leenman afstamden, voor vererving in aanmerking kwamen sprak men van een onversterfelijk leen, een goed leen of spilleleen.³¹ Het leen ging over op mannelijke en vrouwelijke bloedverwanten en nakomelingen, met voorrang van de mannen, van de laatste bezitter waardoor een leen generatieslang binnen een familie of aangetrouwde familie(s) kon blijven. Daardoor kwamen zij pas bij de leenheer terug als de familie was uitgestorven of als ze vrijwillig werden teruggegeven. Dan kon de leenheer er zelf over beschikken.

7.3 De Leen- en Registerkamer van Holland (1584-1807)

De Staten van Holland en West-Friesland hadden als leenheer voor de behandeling van hun leenzaken een eigen leen- en registerkamer met personeel en een eigen administratie.³² De leenheer met zijn leenmannen vormden het leenhof. Oorspronkelijk waren alle leenmannen bevoegd om bij een leenverhef aanwezig te zijn. Later werden er leenmannen door de leenheer aangewezen en vormden deze vaste leenmannen samen met hem het leenhof. De leenheer werd in zijn leenkamer door de stadhouder van de lenen vertegenwoordigd.³³ De Leenkamer van Holland, die was gevestigd in de westelijke toren van het Binnenhof, ontstond uit de oude registerkamer van de Hollandse graven. De graven van Holland lieten de leenadministratie door hun kanselarij doen. Na de

²⁶ Zie Bort, *Ses Tractaten*, 64-76. Dit gold eveneens voor gekochte lenen. Bort, *Ses Tractaten*, 70, nr. 24.

²⁷ Zie Wijs, *Leenstelsel*, 9.

²⁸ Bort, *Ses Tractaten*, 262-264. Zie hoofdstuk 11.

²⁹ Zie verder Wijs, *Leenstelsel*, 9-11.

³⁰ Aan het einde van de achttiende eeuw waren deze lenen zo goed als geheel verdwenen. Nieuwe kwade lenen werden tijdens de Republiek niet uitgegeven, terwijl een aantal bestaande kwade lenen werden omgezet in goede lenen. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 23.

³¹ De lenen in de Rietwaard waren hier een voorbeeld van. Zie hoofdstuk 11.

³² Alleen leenmannen namen deel aan de rechtspraak en administratie. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 14.

³³ Wijs, *Leenstelsel*, 11 en 13 in Holland waren een groot aantal leenkamers en achterleenkamers. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 23.

opstand van 1572 werkte de kanselarij voor de Staten van Holland. In 1584 ontstond de Leen- en Registerkamer van Holland. In de zestiende eeuw kende deze leenkamer slechts twee taken: de administratie van de uitgegeven lenen en de zorg voor het bewaren van de charters.³⁴ In 1645 werd laatstgenoemde taak overgeheveld naar de secretaris van de Staten van Holland en West-Friesland, die aanvankelijk werkte voor Holland en Zeeland. Maar Zeeland maakte zich zelfstandig en eiste vanaf 1596 de leenakten betreffende Zeeuwse lenen op. De overdracht daarvan was in 1607 voltooid.³⁵

Het personeel van de leenkamer bestond onder andere uit een registermeester, een klerk, later griffier genoemd, een deurwaarder, een bode en een portier. Allen moesten leenman zijn.³⁶ De stadhouder van de lenen, die vaak ook raadpensionaris was, vertegenwoordigde de leenheer. Hij stond los van de leenkamer. Zijn werk in de leenkamer beperkte zich tot het ontvangen van de leenhulde en het afnemen van de leeneed. Hij was ook voorzitter van het leenhof. De stadhouder was aanvankelijk onbezoldigd, hij ontving ook geen emolumenten. De registermeester echter kreeg een jaarsalaris. Hij ontving en verantwoordde de heergewaden en de hofrechten. De registermeester en het overige personeel genoten als emolumenten een deel van de hofrechten.³⁷ Nadat de ambten van registermeester en stadhouder werden gecombineerd, liet de laatste zijn taken voortaan over aan de griffier, de vroegere klerk.³⁸ Hij werd steeds meer alleen als stadhouder van de lenen aangeduid. De combinatie van deze functies veranderde de positie van de stadhouder. Was hij voor 1581 een machtig heer of edelman, daarna werd hij ambtenaar. Na 1660 ontving de stadhouder ook salaris. Over 1661 kreeg hij een jaarsalaris van 1.500 gulden. Bovendien ontving hij jaarlijks nog 108 gulden als registermeester. De griffier ontving per jaar 600 gulden. Hij ontving bovendien nog een extra betaling voor onder andere het kopiëren van teksten uit oude, moeilijk leesbare registers.³⁹ Aan de plechtige zittingen van de leenkamer namen twee of meer leenmannen deel. Later waren het vast aangestelde personen. Hun werd voor iedere belening door een nieuwe leenman presentiegeld betaald.⁴⁰ In de achttiende eeuw werden door de Staten van Holland, die als soevereinen van het gewest toen de leenheer waren, op grote schaal leengoederen verkocht. Deze verkopen hadden onder andere plaats in de jaren 1722, 1724, 1727, 1730 en 1731. Toen werden onder andere 104 heerlijkheden verkocht. Zij brachten 1.922.710 gulden op.⁴¹

³⁴ Alle uitgegeven lenen werden vanaf 1612 per regio in de registers ingeschreven.

³⁵ Zie Fruin, *Rekeningen*, 5-9, 421-427.

³⁶ Wijs, *Leenstelsel*, 14.

³⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 26.

³⁸ Nadat Johan van Oldebarnevelt beide functies had uitgeoefend, werden ze steeds door dezelfde persoon bekleed. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 28.

³⁹ Wijs, *Leenstelsel*, 93 en noot 1, 28-29.

⁴⁰ Wijs, *Leenstelsel*, 26.

⁴¹ Wijs, *Leenstelsel*, 79-83. Later werden nog vier heerlijkheden verkocht: in 1732 de heerlijkheid Zijpe, in 1759 de heerlijkheid Crayenense, in 1762 de heerlijkheid Crayestein en in 1765 de heerlijkheid Stellendam. Alle verkochte heerlijkheden werden als ambachtsheerlijkheden onder leenverband geleverd. De Staten wilden domeinen verkopen die maar een gering percentage aan rente opbrachten om met de opbrengst hiervan de staatsschulden met een hogere rente af te lossen. Een groot deel van deze goederen werd verkocht bij openbare veiling in de Castelerij van het Hof van Holland op het Binnenhof. Zeventien heerlijkheden werden onderhands verkocht.

7.4 Leenverheffing en felonie

Volgens het leenrecht moest bij iedere belening, verandering of versterf het leen door de nieuwe leenman worden verheven.⁴² Zou er geen erfgenaam meer zijn dan viel het leen terug aan de leenheer. Dat gebeurde ook wanneer de leenman zich schuldig maakte aan *felonie* of leenbreuk.⁴³ Felonie is ontrouw van een leenman aan de leenheer. Wanneer een leenman de uit het leenstelsel voortvloeiende verplichtingen ernstig had geschonden of verzuimd kon in beginsel zijn leen verbeurdverklaard worden. Dit deed het leenhof in opdracht van de leenheer.⁴⁴ De levering van het leengoed geschiedde in de leenkamer voor de leenheer of diens stadhouder in het bijzijn van (twee) leenmannen. De leenkamer ontving alle verzoeken tot belening, ook wel *verlij* genoemd. Het verzoek tot belening moest binnen één jaar en zes weken na het ontstaan van de wijziging ingediend worden. Daarna was er sprake van *versuym*, dat werd beboet met onder andere een dubbele betaling door de laatste leenman van de heergewaden en de hofrechten. Hetzelfde gebeurde ook inzake achterlenen. Zo had een aantal bezitters van lenen in de bij Lage Zwaluwe gelegen Rietwaard hun lenen niet verheven. In 1753 werden zij in de gelegenheid gesteld dit alsnog te doen. Zij werden door de Pruisische heer daarvoor beboet.⁴⁵ Wanneer een leenman had verzuimd om zijn leengoed te verheffen dan kon zijn leenvolger dit pas doen nadat de leenheer hem een zogenaamde *brief van relief* had gegeven. Toen de voogden van Willem V in 1752, na het overlijden van Willem IV een jaar eerder, diens lenen bij de Leen- en Registerkamer van Holland wilden verheffen, bleek dat deze door Willem IV niet waren verheven. Zij hadden daarom een brief van relief nodig om deze lenen alsnog te verheffen.⁴⁶ We zullen later zien dat niet alleen Willem IV, maar ook Frederik Willem I en Frederik II verzuimden hun lenen te (laten) verheffen en dat dit om politieke redenen geen consequenties voor hen had.

Wanneer de leenkamer het verzoek tot belening toestond, werd de nieuwe leenman met het leen verlijd. De leenman compareerde in de regel zelf, maar hij kon zich ook door een gevolmachtigde laten vertegenwoordigen. De leenverheffing bestond uit het doen van hulde, het afleggen van de eed van trouw, het doen van manschap en de betaling van het heergewaad en de hofrechten door de leenman.⁴⁷ Op 18 januari 1736 werd door de Staten van Holland de eed die door (achter)leenmannen bij het verheffen van Hollandse lenen moest worden afgelegd vervangen door een belofte. Hier wordt nog op teruggekomen. Voor iedere nieuwe leenman werd een leenbrief, een akte waarin de leenverhouding werd vastgelegd, opgemaakt. Hierin werden de verdere bijzonderheden van

⁴² Voor de Hollandse lenen gold het Hollands leenrecht.

⁴³ Sanders, 'Heerlijkheden', 51.

⁴⁴ De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen*, 67.

⁴⁵ Vanwege het opmaken van een dubbele leenbrief dienden de leenmannen en -vrouwen dubbele hofrechten en ook dubbele heergewaden te betalen. Zij hadden geen brief van relief nodig. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 7901, Olffen aan Makfarland (5 november 1753).

⁴⁶ NA, 1.08.11, ND, inv. 1543, Rapport van Isacq van Schinne betreffende de verheffing van de lenen door hem gedaan ten gunste van de toen minderjarige prins Willem V in 1752. Van Schinne was raad en substituut-griffier in de raad van Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV.

⁴⁷ Manschap doen is het afleggen van de leeneed of het vervullen van de leenplichten.

de leenverhouding geregeld zover zij niet door gewoonte tot vaste regel waren geworden.⁴⁸ De leenakten werden ingeschreven in het leenregister van de desbetreffende leenkamer.⁴⁹

7.5 Het belenen van kloosters, steden, vrouwen en minderjarigen

Ook geestelijke instellingen, zoals kloosters, en steden (rechtspersonen) konden lenen in bezit krijgen. Omdat een rechtspersoon niet sterfelijk is kon de leenheer geen heergewaden ontvangen. Om dit toch mogelijk te maken moest de leenman in zijn plaats een *sterfman* aanwijzen die ten behoeve van hem met het leen werd beleend. Bij het overlijden van de *sterfman* werd een andere aangewezen die het leen opnieuw moest verheffen.⁵⁰ Een soortgelijk geval komen we hierna tegen bij de bespreking van de kwestie van het herstellen van de verduisterde achterlenen in de Rietwaard. Toen trad in 1753 proost Thomas Danis op als *sterfman* voor het klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout en verhief hij ten behoeve van dit klooster bij Frederik II het leengoed.⁵¹

Vrouwen konden zelf geen hulde, eed en manschap doen. Zij machtigden een man, een *hulder*, die de verplichting van manschap bleef dragen. Mocht hij komen te overlijden dan moest hij opgevolgd worden. Deze nieuwe hulder legde dan weer hulde, eed en manschap af in handen van de stadhouder van de leenkamer. Voor minderjarigen compareerden de voogden. Wanneer zij meerderjarig werden moesten zij zelf hulde, eed en manschap doen. Voor de nieuwe hulder en de meerderjarige was dit een verheffen met de *ledige hand*. Beiden hoefden geen heergewaad te betalen, wel de hofrechten. Er was hier namelijk geen sprake van bezitsovergang en er werd dan ook geen nieuwe leenbrief verstrekt.⁵² Een voorbeeld hiervan is de verheffing in 1712 van de lenen van de minderjarige Willem IV. De moeder en voogdes van Willem Carel Hendrik Friso, Maria Louise van Hessen-Kassel, mocht als vrouw geen hulde, eed en manschap doen. Zij machtigde daartoe haar vader Karel Lodewijk, landgraaf van Hessen-Kassel en medevoogd van haar zoon, als hulder. Hij bleef de verplichting van manschap dragen. De landgraaf van Hessen-Kassel legde hulde, eed en manschap af in handen van stadhouder en registermeester van de Leen- en Registerkamer van Holland, Anthonie Heinsius. De leenverheffing van de Hollandse lenen die uit de erfenis van Johan Willem Friso kwamen, vond plaats op 31 mei 1712. Willem IV moest zelf binnen een jaar nadat hij meerderjarig was geworden of zou zijn gehuwd hulde, eed en manschap doen.⁵³ Als de landgraaf zou komen te overlijden voordat de prins meerderjarig was geworden, moesten de voogden een

48 Wijs, *Leenstelsel*, 9.

49 Naast de registers zijn er ook de repertoria. Dit zijn indexen op de leenregisters met het doel het zoeken daarin te vergemakkelijken. Ieder leen heeft daarin één of meer eigen bladzijden waarop de achtereenvolgende beleningen met dat leen in het kort worden ingeschreven, met verwijzing naar de leenregisters.

50 Sanders, 'Heerlijkheden', 49; Wijs, *Leenstelsel*, 12.

51 Zie hoofdstuk 11.

52 Wijs, *Leenstelsel*, 11-12.

53 Bij een huwelijk werd men meerderjarig.

Afb. 43 Het klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout, foto Wikimedia Commons, 2010.

andere hulder aanstellen die binnen een jaar de eed diende af te leggen. Hij hoefde geen heergewaad te betalen, wel hofrechten.⁵⁴

7.6 Het leenstelsel ten tijde van de Pruisische koningen

Aan het einde van de Middeleeuwen, de bloeitijd van het leenstelsel, waren zijn belangrijkste bestaansredenen reeds verdwenen. Aanvankelijk moest de leenman zijn leenheer in oorlogen militair steunen. Ook diende hij de leenheer financiële hulp te geven in tijden van nood en onder andere bij huwelijken en vrijkoop uit krijgsgevangenschap.⁵⁵ De leenheer was verplicht om zijn leenman te beschermen. De invoering van beroepslegers maakte het oproepen van leenmannen voor de oorlogvoering overbodig, terwijl de plicht van de leenheer om zijn leenman te beschermen als gevolg van ‘geregelder toestanden’ praktisch tot het verleden ging behoren.⁵⁶ Ook had het leenstelsel toen grotendeels zijn vaste vorm gekregen.⁵⁷ Het maakte sinds de zestien-

⁵⁴ NA, 3.01.52, LRH, inv. 80, Leenverheffing (31 mei 1712) ten behoeve van prins Willem Carel Hendrik Friso, de latere stadhouder Willem IV.

⁵⁵ Sanders, ‘Heerlijkheden’, 49; Bort, *Ses Tractaten*, 306, nr. 42.

⁵⁶ Wijs, *Leenstelsel*, 16. De verplichting van de leenheer was het beschermen van zijn leenman vanwege onveiligheid. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 8.

⁵⁷ Wijs, *Leenstelsel*, 21.

de eeuw vrijwel geen ontwikkelingen meer door.⁵⁸ Wel was de persoonlijke band tussen leenheer en leenman vervangen door een zakelijke.⁵⁹ In de tijd dat de Pruisische koningen heer waren van de Zwaluwen bleef het leenstelsel nog grotendeels functioneren zoals het daarvoor had gedaan. Hoewel de oude instellingen en gebruiken bleven bestaan, had het leenstelsel een deel van zijn kracht verloren. De leenband tussen leenheer en leenman was tot aan het einde van het leenstelsel slechts door de ceremonie van de belening uiterlijk waarneembaar.⁶⁰ Men hield nog wel altijd vast aan de middeleeuwse vorm en terminologie. Zo werden de heergewaden uitgedrukt in onder andere een paar vergulde sporen of een paar witte handschoenen⁶¹, terwijl ze volgens Wijs al lang vóór de vijftiende eeuw waren omgezet in vaste geldbedragen. Deze betalingen bleven van kracht.⁶² Als gevolg van de waardevermindering van het geld werden de heergewaden echter steeds minder waard.⁶³ De leenman diende bij zijn leenheer nog wél een eed af te leggen waarin hij hem moest beloven en zweren diens soevereiniteit te erkennen, maar ook hier kwam verandering in.⁶⁴ Hierover straks meer. De leenman beschouwde zichzelf als de eigenaar van het leengoed. Hoewel het leengoed een eigendom was met enkele bezwaren en tevens met de mogelijkheid van verval aan de leenheer, had dit, volgens Wijs, praktisch geen betekenis meer.⁶⁵ Het leenstelsel werd op 4 mei 1798 gemortificeerd. De laatste resten zouden echter pas verdwenen zijn na de inwerkingtreding van de Franse wetgeving in 1811.⁶⁶

De belening van Frederik Willem na het Traktaat van Partage (1732)

Frederik Willem I werd in 1732 de eerste Pruisische koning die definitief recht kreeg op de aan hem toegevalen lenen.⁶⁷ In 1734 werd door de Staten-Generaal besloten de goederen op basis van dit traktaat aan hem toe te wijzen.⁶⁸ Frederik Willem diende binnen het jaar, vóór 23 april 1735, zijn Hollandse lenen bij zijn leenheer, de Staten van Holland te verheffen. De Staten-Generaal gingen hierbij uit van de datum van de verdeling van de goederen.⁶⁹ De Staten zouden daarna de lenen in het leenregister van de Leen- en Registerkamer van Holland inschrijven. Frederik Willem I wilde hierover meer weten en

58 Dat in de zestiende eeuw de leenband nog krachtig werd gevoeld, blijkt uit het feit dat na de afkondiging op 26 juli 1581 van het 'Placcaet van Verlatinghe', ook wel 'Acte van Verlatinghe' genoemd, niet alleen alle leenmannen, maar ook de achterleenmannen persoonlijk Philips II moesten afzweren. Zie Wijs, *Leenstelsel*, 58-61.

59 Sanders, 'Heerlijkheden', 49 en 51.

60 Roes, *Naaste bloed*, 244.

61 Zie hoofdstuk 11.

62 Wijs, *Leenstelsel*, 9, 21-22. Zie Bort, *Ses Tractaten*, 318-319. De heer had nog steeds recht op deze bedragen.

63 Zie Roes, *Naaste bloed*, 55.

64 De leenheer hoefde de leenman geen bescherming meer te geven.

65 Wijs, *Leenstelsel*, 16-17 en 21.

66 Zie artikel 25 van de Staatsregeling van het Bataafsche Volk: Roes, *Naaste bloed*, 244. Voor de mortificatie van het leenstelsel en de leenkamers, zie Wijs, *Leenstelsel*, 7-8 en 123-143.

67 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 297, *Memoire Historique et Juridique*.

68 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290r, Luiscius aan Frederik Willem (26 april 1735). Zie voor problemen met de overdracht van de goederen hoofdstuk 6.

69 NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

gaf zijn stadhouder-griffier van de Leenkamer van Naaldwijk, Godard Croonenberg, opdracht onderzoek te doen naar zijn lenen.⁷⁰ De koning vroeg aan zijn gezant Abraham George Luiscius te Den Haag of hij in het bezit was van Hollandse lenen, en zo ja, hier- van een specificatie te maken. Ook werd de gezant verzocht te vertellen wat bekend was over de leenverheffing en wat de kosten hiervan waren.⁷¹ Luiscius deed onderzoek in archieven en liet zich hierover informeren door vrienden en via andere kanalen.⁷² De gezant schreef naar aanleiding van zijn bevindingen een *Memoire Historique et Juridique*.⁷³ Als aanvulling hierop stelde hij zijn *Relation pour etre jointe au memoire Historique et Juridique* op.⁷⁴ De gezant maakte een reconstructie van wat er volgens hem was gepasseerd met betrekking tot de Hollandse lenen uit de nalatenschap van Willem III.⁷⁵

De Staten-Generaal, als executeurs-testamentair van Frederik Hendrik en Willem III, besloten in 1702 na de dood van Willem III alle leengoederen die deel uitmaakten van diens nalatenschap op hun naam te verheffen *ad opus jus habentium*. Dat deden zij in 1703 ten behoeve 'van diegenen die bevonden zouden worden, daartoe gerechtigd te zijn, met dien effecte, in rechten, als of de Hoge Geïnteresseerde Partijen selve daarmede waren verlij' tot dat de geschillen tussen beide partijen, Frederik I en Henriette Amalia, zouden zijn beëindigd door middel van een rechterlijk vonnis of een accommodement.⁷⁶ De Staten van Holland gingen wat betreft de Hollandse lenen met deze regeling akkoord.⁷⁷ De Staten-Generaal autoriseerden de Nassause Domeinraad om in hun naam deze lenen bij de Staten van Holland te verheffen.⁷⁸ De Domeinraad van Willem III gaf daarop aan zijn secretaris-griffier, Johannes van Schuijlenburg, volmacht om de voornaamste leengoederen die leenroerig waren aan Holland te verheffen, de heergewaden te betalen en hulde, eed en manschap te doen.⁷⁹ De stadhouder

70 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272v-273r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

71 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 278, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735). De gezant vertelde de koning dat alle Hollandse heerlijkheden die hij had ontvangen volgens het Traktaat van Partage, Naaldwijk, 's-Gravenzande, Wateringen, Hooge en Lage Zwaluwe, Hollandse lenen waren.

72 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290v, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735).

73 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 294-302, *Memoire Historique et Juridique*.

74 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1. Beide stukken werden door Luiscius in handen van Culemann, financieel raadshier in particuliere dienst bij Frederik Willem, gesteld.

75 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298v, *Memoire Historique et Juridique*; 272r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

76 NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 30 mei; GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, RSG, 280 (29 augustus 1702); NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 56r, ERSG (29 augustus 1702); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298, *Memoire Historique et Juridique*. 'Je crois avoir trouvé que les Investitures qui par ordres des Etats generaux comme Executeurs ont été prises la meme année et l'année d'après cette mort, doivent etre censées avoir été prises au nom et au Profit de votre Majesté', schreef Luiscius. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1. Zie ook NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

77 Op 10 april 1703 verzochten de Staten-Generaal om toestemming van de Staten van Holland. Zie NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 55, ERSG (10 april 1703). Door de Staten van Holland werd aan de Leen- en Registerkamer van Holland opdracht gegeven de verheffing van de Hollandse lenen uit de nalatenschap van Willem III te laten doen. Zie NA, 3.01.52, LRH., inv. 78, 54r-55r, ERSK (11 april 1703); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 292, Informatie over de leenverheffing (z.d.).

78 NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 56r, ERSG (29 augustus 1702). De Domeinraad was door de Staten-Generaal op 29 augustus 1702 gemachtigd de goederen uit de nalatenschap van Willem III voorlopig te administreren.

79 NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 55v-56r, Akte van de Domeinraad (27 maart 1703). Johannes van Schuijlenburg overleed op 12 juni 1735.

Afb. 44 Frederik Willem I, koning in Pruisen, bijgenaamd de Soldatenkoning, en heer van Hooge en Lage Zwaluwe, door Antoine Pesne, 1729.

van de Leen- en Registerkamer te Holland, Anthonie Heinsius, werd in overeenstemming met de resoluties van de Staten-Generaal van 30 mei 1702 en 29 augustus 1702 door de Staten van Holland gemachtigd om de griffier van de Domeinraad de Hollandse lenen te laten verheffen.⁸⁰ Op 18 april 1703 werden de beleningen verlijd.⁸¹ De griffier van de Domeinraad had ten behoeve van de Staten-Generaal in handen van raadpensionaris Anthonie Heinsius, in zijn hoedanigheid van stadhouder-registermeester van de Leen- en Registerkamer van Holland hulde, eed en manschap gedaan en 'Behoudelijck ende welverstaande dat die gene van meer hoog gemelte Hooge geinteress:[eerde] partijen, die bevonden sal werden tot dit Leen geregtigt te sijn, ge-

⁸⁰ NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 54r-55r, ERSB (11 april 1703). In de resolutie van 30 mei 1702 werden beide partijen verzocht goedkeuring te verlenen aan het verheffen door de Staten-Generaal van de lenen op hun naam ten gunste van voornoemde partijen. Zie NA, 1.08.11, ND, inv. 919, ERSG 1702, 30 mei.

⁸¹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 308, Extract uijt zeeker Register, berustende ter Leen-kamer van Holland; NA, 3.01.52, LRH, inv. 78, 44r, Akte (18 april 1703); GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

houden blijft Ons zelfs hier van hulde - Eed ende manschap te doen, ofte te doen doen, binnen s'Jaars na dat het different over het Leen hier voor vore gemelt sal getermineert ofte vergeleeken sijn'. Alle Hollandse lenen werden in het leenregister van de Leen- en Registerkamer van Holland geregistreerd, waaronder het leen Hooge en Lage Zwaluwe met de Rietwaard van Hollartse Hille, Godshille en het Hilleke over de Blaak gelegen onder Lage Zwaluwe.⁸²

7.7 Geen leenverhef vanwege het doen van hulde, eed en manschap

Frederik Willem I en Willem IV dienden bij de leenverheffing ook hulde, eed en manschap bij hun leenheer, de Staten van Holland, te doen.⁸³ Voor de Pruisische koning hoefde dit technisch geen probleem te zijn. Stadhouder-griffier Croonenberg van de Leenkamer van Naaldwijk schreef aan zijn heer dat hij ook iemand kon machtigen om dit namens hem uit te voeren. Hij waarschuwde Frederik Willem dat verzuim hiervan in de loop van de tijd zeer nadelig voor hem kon uitpakken. Tevens zou hierdoor het onbetwiste en rustige bezit van de heerlijkheden, die de koning definitief had verkregen, kunnen worden verstoord. De stadhouder-griffier merkte nog op dat de koning de hofrechten, die eigenlijk niet zo veel voorstelden in verhouding tot wat hij had verkregen aan Hollandse lenen, diende te betalen.⁸⁴ Luiscius stuurde de Pruisische koning de tekst van de eed die hij diende af te leggen bij zijn leenheer.⁸⁵ Uit één van de door Bort geciteerde leeneden moest de leenman zijn leenheer, de Staten van Holland, beloven en zweren hem, 'zijnde mijne Hooge ende Souveraine Overicheyt, gehouw ende getrouw te wesen, jegens alle der selver vyanden ende wederparthyen, ende dat ick de selve wederparthyen ende vyanden, met raedt ende daet, naer mijn vermogen sal wederstaen ende afweeren, sonder te wesen in raedt ofte daet, daer deselve eenichsints hinder, schade, ofte naedeel af komen mochte, maer indien sulcks yet tot mijner kennisse mochte komen, dat ick 't selve by alle mogelijcke wegen, sonder veynsen, sal beletten, ende terstont zijn leenheer, ofte hare Ed: Gr: Mo: [Edel Groot Mogende] Gecommitteerde Raden verwittigen, ende daer af goede waerschouwinge doen, ofte doen doen, dat ick oock de Souverainiteyt, Hoocheyt ende Domeynen van de selve Heeren Staten sal helpen maintaineren, behouden, ende bewaren, alles nae mijne macht ende vermogen, ende wyders haere Ed: Gr: Mog: ende den Lande van Hollandt ende West-Vrieslandt, alle bystandt ende dienst doen, in raedt ende daedt, binnen der selver Landen, daer my sulcks geordonneert ende bevolen sal werden, dat ick mede secreet sal houden 't gunt my, by ofte van wegen de meer hooggemelte Heeren Staten van Hollandt ende West-

⁸² NA, 3.01.52, LHR, inv. 78, 44r-45r, Leenakte nr. 1750 van Hooge en Lage Zwaluwe.

⁸³ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272r, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.). Zie ook GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 299r, *Memoire Historique et Juridique*; NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne; NA, 3.01.52, LHR, inv. 78, 15v-16r, Leenregister.

⁸⁴ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272v, Croonenberg aan Frederik Willem I (z.d.).

⁸⁵ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290v, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735). De tekst van de eed is in het geraadpleegde archief in Berlijn niet gevonden.

Vrieslandt belast ofte bevolen sal zijn, sonder yets te openbaren 't welck tot naedeel der selver eenichsints soude mogen wesen, ende voorts alles te doen, dat een goet ende getrouw Leenman schuldich is ende behoort te doen. Soo waerlijck moet my Godt Almachtich helpen'.⁸⁶

Het doen van hulde, eed en manschap

Het doen van hulde, eed en manschap moet voor de Pruisische koning als soeverein een onaanvaardbare zaak zijn geweest. Hij zou zich dan immers plaatsen onder een andere soeverein: zijn leenheer, de Staten van Holland, wier status hij bovendien lager zal hebben aangeslagen dan zijn eigen koninklijke aanzien.⁸⁷ Theoretisch gezien hoefde dit voor hem geen probleem te zijn, want men hield zich in de Republiek blijkbaar niet meer aan de voor het oude leenrecht zo essentiële regel dat de leenheer machtiger moest zijn dan de leenman. Zo konden de Staten van Holland leenman zijn van een eigen onderdaan, terwijl de prins van Oranje leenman was van een Utrechtse dame: de weduwe van advocaat-fiscaal Anthonij van Wezele.⁸⁸ De functionarissen en advocaten van Willem IV waren van mening dat zowel Willem IV als Frederik Willem I alleen de eed en de leenhulde dienden te doen.⁸⁹ Men zocht naar een oplossing en deze werd gevonden. Van Pruisische zijde was men van mening dat deze voorwaarde niet van toepassing was op Frederik Willem I, omdat de geschillen al in 1711 door middel van een (voorlopig) accommodement waren beëindigd. Volgens Luiscius zouden de Staten van Holland in hun hoedanigheid van leenheer ermee akkoord zijn gegaan dat de koning als leenman bij het verheffen van een leen voor altijd werd vrijgesteld van het doen van hulde, eed en manschap. Door hem werd daarbij verwezen naar een plakkaat van de Staten van Holland uit januari 1736.⁹⁰ Dit was onjuist. Door de Staten van Holland werd op 18 januari 1736 alleen de eed die door (achter)leenmannen bij het verheffen van Hollandse (achter)lenen moest worden afgelegd vervangen door een belofte.⁹¹ Dit gebeurde op verzoek van Johan Hendrik van Wassenaer Obdam, een lid van de Ridderschap.⁹² Zijn rekest werd in de Statenvergadering van 21 oktober 1728 behandeld. Johan Hendrik erkende de betekenis van de eed in vroegere tijden, maar meende dat de eed door geheel gewijzigde omstandigheden geen 'particuliere obligatie' op de leenmannen legde die anders was dan wat andere ingezetenen aan hun wettige overheid verplicht waren. Hij concludeerde dat deze eed nauwelijks anders kon worden opgevat als een 'zeer noodeloos gebruik van Gods heiligen naam, hetwelk dan in waarheid wordt een misbruik, hetgeen immers eerbiedigheidshalve soigneuselijk moet worden vermeden'.⁹³ Het Hof van Holland ging op

⁸⁶ Bort, *Ses Tractaten*, 302.

⁸⁷ De Staten van Holland werden grotendeels bemenst door burgers.

⁸⁸ Wijs, *Leenstelsel*, 21. Zie voor Van Wezele hoofdstuk 12.

⁸⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290, Luiscius aan Frederik Willem I (26 april 1735).

⁹⁰ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 299v-300r, *Memoire Historique et Juridique*.

⁹¹ Wijs, *Leenstelsel*, 61. Hij verwijst naar het Groot Placaatboek VI, 609.

⁹² Wijs, *Leenstelsel*, 61-63, 111 en 129.

⁹³ Wijs, *Leenstelsel*, 61-62.

12 augustus 1729 akkoord met het verzoek van Van Wassenaer-Obdam, maar de Staten moesten wel bepalen dat de belofte dezelfde kracht zou hebben als de eed.⁹⁴ De nieuwe (achter)leenmannen bleven verplicht de hulde te doen en moesten ook nog steeds de heergewaden en de hofrechten betalen.⁹⁵

7.8 De leenverheffing is al voor de Pruisische koning gedaan

Er was voor Frederik Willem I nog een andere beweegreden om geen leenverhef te doen. Volgens Luiscius ontbrak in de leenbrieven uit 1703 de voorwaarde dat diegene die bevonden zou worden recht te hebben op de Hollandse lenen deze zelf moest (laten) verheffen. Reden om te veronderstellen dat de Pruisische koning daarom geen leenverheffing hoefde te doen. Dit standpunt was dubieus, want er werd wel aangegeven dat zodra een van de partijen definitief recht kreeg op een leen, hij binnen een jaar hulde, eed en manschap bij de leenheer moest doen. Dit duidde op de normale verplichting om de verkregen lenen zelf te doen verheffen. Luiscius was er bovendien zeker van dat de lenen door griffier Johannes van Schuijlenburg waren verheven.⁹⁶ Hij had ook ontdekt dat de betaling van de hofrechten en andere rechten in die tijd al door de Nassause Domeinraad, 'le conseil d'administration', was gedaan. Deze betalingen 'aient été faits au meme nom et Profit' van Frederik Willem I en 'le somme qu'il faudroit exposer pour ces Droits se trouve en meme tems sauvees par cette Decouverte'.⁹⁷ Dit hadden de Staten-Generaal blijkbaar niet alleen voor de lenen die in 1711 voorlopig aan Frederik I waren toegewezen gedaan, maar ook in 1713 voor diens erfgenaam Frederik Willem I.⁹⁸ Luiscius trok hieruit de onjuiste conclusie dat de leenverheffing door Van Schuijlenburg ten gunste van Frederik Willem I was gedaan en dat deze zich kon beschouwen als volgens de regels beleend. De Staten-Generaal hadden in hun hoedanigheid van executeurs-testamentair alle lenen collectief verheven. Volgens de gezant hoefden de rechthebbenden niets te doen en dit gold kennelijk ook voor méér generaties.

Ook de functionarissen en advocaten van Willem IV waren van mening dat de leenverheffing die in 1703 door de griffier van de Domeinraad was gedaan voldoende zou zijn.⁹⁹ Het was vreemd dat beiden geen leenverhef hoefden te doen omdat de Staten-Generaal dit voor hen al hadden gedaan. De Staten-Generaal waren opgetreden als plaatsvervanger van de erfgenamen van Willem III totdat er een definitief traktaat van partage tot stand zou zijn gekomen en de goederen definitief waren toegewezen. Bovendien

⁹⁴ Wijs, *Leenstelsel*, 62.

⁹⁵ NA, 3.01.04.01, SH, inv. 5172, RSH 1736, 47-48 (18 januari).

⁹⁶ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298v, *Memoire Historique et Juridique*; 272r, Croonenberg aan Frederik Willem (z.d.).

⁹⁷ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1.

⁹⁸ Na de dood van Frederik I was er nog geen definitieve verdeling gemaakt. GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 297r, *Memoire Historique et Juridique*.

⁹⁹ GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 290, Luiscius aan Frederik Willem (26 april 1735).

kon er in 1703 voor Willem IV, geboren in 1711, geen leenhulde zijn gedaan. Dat kon pas in 1711 en 1732. Hoewel zij hun lenen niet hebben verheven bleven Frederik Willem I en Willem IV in het bezit van hun lenen met de daaraan verbonden rechten en inkomsten. Zoals wij al zagen heeft Willem V zijn lenen wel laten verheffen. Aanwijzingen ontbreken die erop duiden dat de leenheer, de Staten van Holland, de koning en de prins van Oranje erop hebben gewezen dat zij hun lenen alsnog moesten verheffen, hulde, eed en manschap dienden te doen en hofrechten en heergewaden moesten betalen en dat zij bij verzuim hiervan werden beboet. Wel bleef de Pruisische koning als de facto leenman zich als heer in zijn heerlijkheden gedragen. Een mooi voorbeeld hiervan is het verzoek van Frederik Willem I om van zijn ingezetenen een *don gratuit* te ontvangen.

Don Gratuit

Frederik Willem I werd in 1734 door de Staten-Generaal definitief in het bezit gesteld van zijn Hollandse lenen en twee huizen. Vier jaar later schreef Frederik Willem I een brief aan de secretarissen van zijn goederen in Holland. Hij berichtte van iemand te hebben vernomen dat bij het aantreden van een nieuwe heer in de Hollandse heerlijkheden en dorpen aan deze een soort hommage werd gebracht. De koning vond dat hij daar ook recht op had en wilde van zijn heerlijkheden en achterlenen in Holland de gewone hommage ontvangen. Bij het presenteren hiervan plachten de ingezetenen een *bienvenus* of *don gratuit*, een vrijwillige gave, aan de nieuwe heer te geven. Hij duidde hier waarschijnlijk op het houden van een *Blijde Inkomst* waarbij geschenken werden gegeven, bijvoorbeeld een zilveren beker.¹⁰⁰ De Pruisische gezant Luiscius kreeg van zijn heer een volmacht om deze gift te ontvangen.¹⁰¹ Inmiddels was in 1739 Luiscius opgevolgd door Johann Peter von Raesfeld.¹⁰² Een jaar later overleed Frederik Willem I. Zijn zoon Frederik II werd koning in Pruisen en heer van de Zwaluwen.¹⁰³ In het Westland en de Zwaluwen verrichtte men diepgaande onderzoeken naar de *don gratuit*, maar zonder enig resultaat. De secretaris van 's-Gravenzande en Zandambacht en tevens substituut-secretaris van Naaldwijk, Wateringen, Honselersdijk, Hondertland en Oranjepolder, G. van Donk, had alle protocollen, registers, rekeningen en charters die in de secretarie aanwezig waren nauwkeurig onderzocht, maar hij had niet kunnen vinden dat er vroeger en in het bijzonder bij het aantreden van Frederik I geld of iets

100 Dit was een feestelijke intocht en ontvangst van een vorst in de hoofdstad of steden van zijn gebied, met name bij zijn eerste bezoek aan het gewest.

101 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I nr. 51, 345-346, Verzoek van Frederik Willem I om hem een *don gratuit* te schenken; 341, Frederik Willem I aan de kabinetsministers Adrian Bernard von Borcke, Heinrich von Podewils en Wilhelm Heinrich von Thulemeier (16 december 1738).

102 Zie hoofdstuk 8, figuur 4.

103 Toen Frederik Willem I op 31 mei 1740 stierf had Pruisen gedurende diens regeringsperiode van 27 jaar aan politiek aanzien en economische welstand gewonnen. In die periode van relatieve vrede nam de bevolking in 25 jaar toe met ongeveer 600.000 mensen tot 2.240.000. Hij liet zijn zoon Frederik II niet alleen een goed en groot staand leger na (het vierde sterkste leger in Europa), maar tevens een volle staatskas. Zie Holmsten, *Friedrich II*, 38-39. Zie voor het overlijden en de begrafenis van Frederik Willem: UA, 1001, HA, inv. 3663.

anders als een don gratuit aan hem zou zijn gegeven.¹⁰⁴ De waarnemend secretaris van Hooge en Lage Zwaluwe, Jacob Witte, had in het resolutieboek en de rekeningen gekeken, maar ook hij had niets gezien dat leek op een don gratuit.¹⁰⁵ Desondanks schreef Von Raesfeld aan Frederik II dat hij had vernomen dat de inwoners van Naaldwijk en die van de Zwaluwen aan de nieuwe heer een don gratuit zouden geven. De raden van de prins van Oranje hadden hem echter verzekerd dat dit nooit werd gedaan. Overigens bestond dit gebruik in bepaalde (ambachts)heerlijkheden, zoals Monster, wel.¹⁰⁶ De gezant had zelf in de ‘chartres des Bailliages’ (oorkondes van de baljuwschappen) gekeken, maar hij kon hierin niets vinden. Hieruit bleek dat het hier niet gebruikelijk was dat een nieuwe heer bij zijn aantreden van zijn onderdanen een kostbaar presentje kreeg. Daarom was het voor Von Raesfeld duidelijk dat wanneer hij zo’n don gratuit aan de inwoners zou vragen men hem dat wel eens zou kunnen weigeren. Dat risico wilde hij niet nemen. De uitkomsten van het onderzoek werden door Heinrich von Podewils schriftelijk doorgegeven aan het Generaal-Direktorium. Het project werd daarna stopgezet.¹⁰⁷

7.9 Geen leenverhef vanwege betaling successierechten

Nadat de Staten-Generaal in 1703 door de Leen- en Registerkamer van Holland waren beleend werden de leenbrieven niet aan de Nassause Domeinraad overgedragen. De Domeinraad vroeg ze ook niet op.¹⁰⁸ Volgens Croonenberg maakte de stadhouder-registermeester van de Leen- en Registerkamer van Holland altijd problemen over het afgeven van de leenbrieven aan vernoemde raad. De aktes bleven in de Leen- en Registerkamer onder het voorwendsel dat eerst de *impost op de collaterale successie* over deze nalatenschap voldaan moest worden.¹⁰⁹ Volgens gezant Luiscius was dit de reden dat ‘Si les Etats-Generaux n’ont pas ordonné à l’authorisé, de retirer les Patentes, c’est que cela ne se pouvoit faire sans paier la Collateral’.¹¹⁰ Hierover werd door Isacq van Schinne, raad en substituut-griffier van de Raad van Anna van Hannover, in zijn rapporten en juridisch advies hetzelfde geschreven. Van Schinne verwijst naar het Plakkaat van de Generaliteit van 24 december 1695, artikel 24. Hierin is te lezen dat zonder betaling

104 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 422, Van Donk aan Frederik II (8 juli 1740).

105 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 423, Witte aan Frederik II (5 augustus 1740). Witte nam de zieke secretaris Pels waar. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 47, Patent voor Witte (29 juni 1747).

106 Vriendelijke mededeling van mijn promotor prof. dr. S. Groenveld. Zie voor de inhuldiging van Maurits op 1 juni 1589 als heer van Monster: Van der Kemp I, Maurits I, 92 en 295. Zie voor vergelijkbare intochten van de Van Wassenars in Wassenaar: Groenveld, ‘Wassenaar’, 82-152.

107 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 421, Von Raesfeld aan Frederik II (7 oktober 1740); 420, Hendrik von Podewils aan het Generaal-Direktorium (14 oktober 1740).

108 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 298v, *Memoire Historique et Juridique*.

109 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 272v, Croonenberg aan Frederik Willem (z.d.). Er kon nog geen afdracht van de impost op de collaterale successie plaatsvinden omdat de erfenis nog niet was verdeeld.

110 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 300r, *Memoire Historique et Juridique*; 272, Croonenberg aan Frederik Willem (z.d.). De Staten-Generaal betaalden uiteraard geen successierechten omdat zij geen erfgenaam van Willem III waren. Zij handelden in deze kwestie als executeurs-testamentair.

van de impost geen lenen of achterlenen mochten worden verheven en wanneer de betaling van de impost zou zijn gedaan de leenbrieven pas konden worden uitgegeven.¹¹¹ Ook in artikel VI van de Ordonnantie van Holland van 11 maart 1723 staat dat diegene die een leengoed ‘desen impost subject’ verwierf, dit alleen mocht verheffen na betaling van de impost en dat de leenbrieven geen enkele waarde zouden hebben wanneer de kwitantie van het collateraal daar niet aan gehecht was. Na het afsluiten van het Traktaat van Partage in 1732 dacht de Pruisische koning Frederik Willem I dat de zaak in orde was, hij was beleend en de hofrechten waren betaald.¹¹² ‘Il ne manque donc rien à cet Acte; Sa Majesté seroit meme bien aise, de faire retirer les Patentes; mais on lui demanderoit le païement du Collateral’.¹¹³ Hij moest toch successierechten betalen.¹¹⁴ De impost op de collaterale successie bestond uit een twintigste penning van de gehele waarde van de goederen en deze impost werd betaald over alle erfenissen die afkomstig waren van familieleden uit een zijtak: broers, zussen, ooms, tantes, neven, nichten en hun nakomelingen.¹¹⁵ Wanneer de erfenis een waarde had van 40.000 gulden, dan was een twintigste penning twee duizend gulden.¹¹⁶

In 1740 volgde Frederik II zijn overleden vader op.¹¹⁷ Na de dood van Frederik Willem I zouden de lenen volgens het leenrecht terugvallen aan de Staten van Holland en moest Frederik II zelf zijn Hollandse lenen op eigen naam verheffen. De Pruisische koning heeft, net als zijn vader Frederik Willem, zijn leengoederen nooit bij de Leen- en Registerkamer van Holland laten verheffen.¹¹⁸ Beide koningen worden daar dan ook niet vermeld als leenman. Isacq van Schinne gaf in 1773 hiervoor de volgende verklaring. Er was tijdens een vergadering van de Staten van Holland in 1734 de vraag gesteld of het Huis Oranje vrijgesteld was van de impost op de collaterale successie. Frederik I en zijn nakomelingen vonden namelijk dat zij als nazaten van het Huis Oranje hiervan vrijgesteld waren.¹¹⁹ Omdat hierover nog geen besluit was genomen zouden de Staten van Holland niet bevoegd zijn geweest om de lenen te verheffen. Na overleg met Simon van Slingelandt, raadpensionaris en tevens stadhouder van de Lenen, werden de problemen opgelost, maar er werd hierover geen besluit genomen.¹²⁰ Hieruit kan worden geconcludeerd dat Frederik Willem I, Frederik II en ook Willem IV hun lenen niet hebben verheven om te voorkomen

111 NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

112 De Staten-Generaal zouden dit al voor hem hebben gedaan.

113 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 300r-301r, *Memoire Historique et Juridique*.

114 Frederik Willem I had op 10 september 1734 aan Roeleman Pittenius gevraagd of de Staten van Holland gerechtigd waren om van hem successierechten te vorderen. Pittenius dacht van niet. Bovendien had Pittenius nog niet zo snel een resolutie kunnen vinden waarin de koning hiervoor werd aangemaand. Zie GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 51, 303r-v, Van Pittenius (30 september 1734). Zie voor de betaling van successierechten ook hoofdstuk 14.

115 De Pruisische koningen waren familieleden uit een zijtak.

116 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 54, 295, *Memoire Historique et Juridique*; 259, *Relation* (25 oktober 1738), nr. 1; NA, 1.08.11, ND, inv. 1693, Rapport van Van Schinne.

117 Zie hoofdstuk 14. Voor de begrafenis van Frederik Willem I op 22 juni 1740 te Potsdam zie UA, 1001, HA, inv. 3663.

118 Er werden geen nieuwe leenbrieven uitgegeven, ze zijn in ieder geval niet ingeschreven in het leenregister.

119 Zij betaalden deze belasting niet. Zie hoofdstuk 14.

120 NA, 1.08.11, ND, inv. 1543, Rapport van Van Schinne. Er werd niet vermeld op welke wijze deze problemen waren opgelost.

dat zij de impost op de collaterale successie oftewel successierechten zouden moeten betalen.¹²¹ Zij betaalden geen heergewaden, hofrechten en successierechten, maar bleven wel ongestoord in het bezit van hun lenen zonder aan hun verplichtingen te hebben voldaan. Hoewel Frederik Willem I en Frederik II formeel geen leenman waren omdat zij hun lenen niet hadden verheven, waren zij dat informeel (de facto) wel. Zij maakten namelijk gebruik van hun rechten en voordelen die zij als leenman hadden en gedroegen zich hiernaar, terwijl de formele kant door hen werd veronachtzaamd. Ondanks deze ongebruikelijke situatie zullen ze in het vervolg toch leenman worden genoemd.

7.10 Frederik II en felonie

Het bleef echter niet bij het nalaten van verheffing van de Hollandse lenen en van betaling van heergewaden, hofrechten en successierechten door de Pruisische koning. In 1743 was de Republiek betrokken geraakt in de Oostenrijkse Successieoorlog.¹²² In deze oorlog steunde de Republiek Oostenrijk, samen met Groot-Brittannië en Rusland, terwijl de Pruisische koning Frederik II de zijde van Frankrijk had gekozen.¹²³ Frederik voerde als leenman dus een politiek die lijnrecht inging tegen die van zijn leenheer. Zoals uit de leeneed blijkt moest de leenman trouw beloven aan de leenheer. Hoewel Frederik II geen leeneed heeft gedaan, kunnen we hem wel beschouwen als de facto leenman van de Staten van Holland omdat hij zich als zodanig gedroeg en dit ook door de Staten werd toegestaan. In een normale situatie zou de koning zich hebben schuldig gemaakt aan felonie. Nu zinspeelden de Staten van Holland in hun toeschietelijkheid daar niet op en bleef Frederik in het bezit van zijn Hollandse lenen. Het is niet uitgesloten dat de Staten geen sanctie wilden toepassen omdat deze ‘zoo geheel en al uit den tijd is, dat ze met goed fatsoen niet meer toegepast kan worden’.¹²⁴ Dat de Staten hier zo coulant waren ten aanzien van Frederik II, en zoals we later nog zullen zien ook met betrekking tot andere zaken, had zeker nog een aantal andere redenen. De Republiek voerde een ‘neutraliteitspolitiek’ en hierin paste het streven van Holland naar vrede, veiligheid en handelsmogelijkheden. Dit bleek vooral toen in 1740 keizer Karel VI overleed en de Oostenrijkse Successieoorlog uitbrak. De Republiek wilde door het voeren van zo’n politiek voorkomen dat Frederik II voor het hoofd werd gestoten. Pruisen had namelijk al jarenlang actieve belangstelling getoond voor gebieden aan de oostgrens van de Republiek. De toenemende macht van Pruisen aan deze

¹²¹ Zie hoofdstuk 14.

¹²² In mei 1743 namen de Staten-Generaal een resolutie aan waarin werd besloten aan Maria Theresia van Oostenrijk de beloofde 1,6 miljoen gulden subsidie te verlenen en haar met 20.000 soldaten te hulp te komen. Hierdoor raakte de Republiek ook bij de oorlog tegen Frankrijk en tevens Pruisen betrokken. Rive, *Schets*, 167–168. Pruisen had zich toen inmiddels aan de strijd onttrokken. Zie Schutte, ‘De Republiek’, 293.

¹²³ Frederik II sloot op 4 juni 1741 met Frankrijk het Verdrag van Breslau. Het had een tijdsduur van vijftien jaar en de inhoud was voor derden geheim. Heinrich von Podewils tekende dit verdrag voor Pruisen. Door Frankrijk werd een anti-Habsburgse alliantie gevormd waar ook Beieren, Spanje en Saksen zich bij aansloten. Zie Oster, *Preussen*, 107.

¹²⁴ Wijs, *Leenstelsel*, 72.

Afb. 45 Frederik II als kroonprins, door Antoine Pesne, circa 1736.

grens werd daarom ervaren als een bron van zorg. De toestand van vloot en leger was echter zodanig dat de Republiek deze neutraliteit niet met kracht kon afdwingen.¹²⁵ In 1744 maakte Frankrijk een einde aan deze ‘wankel’ neutraliteit.¹²⁶

Frederik II beschikte over een groot en goed geoefend leger en aarzelde niet om zijn soldaten daadwerkelijk in te zetten. Hij maakte veel indruk door in december 1740 Silezië binnen te vallen en in twee Silezische Oorlogen (1740-1742 en 1744-1745) successen te boeken. Hij had tot grote schrik van de Republiek laten zien waartoe hij militair in staat was. In de Republiek leidde de onverwachte aanval op Silezië tot scherpe reacties.¹²⁷ De vaak heftige kritiek was gericht tegen Frederik II die van ontrouw werd beticht. De Pruisische gezant te Den Haag, Von Raesfeld, deed zijn best om deze ongunstige indruk tegen te gaan.¹²⁸ Op 24 april 1741 dienden de Staten-Generaal over

125 Schutte, ‘De Republiek’, 292-293; Bruggeman, *Nassau*, 289.

126 De Franse koning Lodewijk XV veroverde toen een aantal barrièresteden. De rest volgde na de nederlaag bij Fontenoy (1745). Schutte, ‘De Republiek’, 293. De barrièresteden lagen langs de Franse grens, zoals Veurne, Fort Knokke, Ieper, Waasten, Menen, Doornik en Namen. Hier lagen garnizoenen van het Staatse leger ingevolge het Barrièretraktaat van 15 november 1715. De Republiek hechte veel waarde aan een permanent veiligheidsstelsel: de Barrière, maar dit bleek een ‘papieren schild’ te zijn geweest. Zie Schutte, ‘De Republiek’, 293.

127 Zie voor de beeldvorming en reacties in de Republiek: De Jongste, ‘Beeldvorming’, 504-511.

128 Hij maakte hiervoor gebruik van pamfletten. Zie De Jongste, ‘Beeldvorming’, 503-504.

deze inval hun protest in bij Pruisen: Frederik II moest zijn troepen uit Silezië terugtrekken.¹²⁹ De Pruisische koning trok zich hier echter niets van aan. Na Frederiks overwinning in de Eerste Silezische Oorlog voelde de Republiek zich bedreigd. De IJssel werd versterkt en bij Westervoort wierp men verschansingen op. Ook had Frederik in september 1740 zijn troepen plotseling het gebied van de Prins-bisschop van Luik, George II Lodewijk van Bergen, laten binnentrekken vanwege een geschil over bezitsrechten over de baronie van Herstal. De Pruisische koning behaalde een gemakkelijke overwinning. Dit militaire machtsvertoon had diepe indruk gemaakt.¹³⁰ Het buurland Pruisen was voor de Republiek een geduchte ‘tegenstander’ waarmee terdege rekening moest worden gehouden.¹³¹ Er diende dus voorkomen te worden dat de machtige Pruisische koning in het harnas zou worden gejaagd.¹³² De situatie werd nog precairder toen Frankrijk, Frederiks bondgenoot, op 17 april 1747 aan de Republiek de oorlog verklaarde. Op 5 juni 1744 had Pruisen met Frankrijk een alliantieverdrag gesloten (Verdrag van Parijs).¹³³ Het Franse leger trok meteen Vlaanderen en Staats-Brabant binnen. Op 16 september 1747 werd Bergen op Zoom ingenomen. Ook in dat jaar werd Maastricht veroverd. De Staten van Holland hadden dus hun handen vol aan de oorlog met Frankrijk en moesten prioriteiten stellen. Op 18 oktober 1748 kwam met de ondertekening van de Vrede van Aken een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog.¹³⁴

7.11 De Leenkamer van Naaldwijk

De Pruisische koning had voor de registratie en administratie van de door hem in leen uitgegeven Hollandse goederen, achterlenen dus, in het Westland en de heerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe de beschikking over de reeds bestaande Leenkamer van Naaldwijk.¹³⁵ De stadhouder-griffier van deze leenkamer vertegenwoordigde de Pruisische

129 Van Nimwegen, *Republiek*, 145.

130 De Jongste, ‘Beeldvorming’, 502; UA, 1001, HA, inv. 3699, Publicatie ter verdediging van de maatregelen door Frederik II tegen de Prins-bisschop van Luik genomen, met weerlegging van de kant van Luik (1740). Frederik liet 1.600 soldaten Herstal binnentrekken. Op 26 oktober 1740 schreef Frederik II aan Voltaire dat zijn zaak in Luik helemaal was afgehandeld. Frederik II had op 20 oktober 1740 zijn claim op Herstal ingetrokken in ruil voor 240.000 taler (daalders). Zie Voltaire, *Briefwisseling*, Frederik II aan Voltaire (26 oktober 1740), 390 en noot. De Franse schrijver en filosoof Voltaire (1694–1778), François-Marie Arouet, correspondeerde 42 jaar met Frederik II en woonde van 1750–1753 als gast van de Pruisische koning in Sanssouci te Potsdam.

131 Zie Porta, *Corver*, 177–178.

132 Hieruit blijkt de zwakke positie van de Republiek in het internationale krachtenveld.

133 Gooch, *Friedrich der Grosse*, 202. Dit verdrag hield twaalf jaar stand.

134 Bij de vrede van Aken behield Pruisen Silezië, maar Maria Theresia van Oostenrijk werd in de overige Habsburgse erflanden als troonopvolgster erkend. De Republiek werd opnieuw in het bezit gesteld van de inmiddels ontmantelde barrièresteden.

135 Dit was de Hofstad van Hontsholt te Naaldwijk. Deze leenkamer behoorde al in het midden van de dertiende eeuw aan de heren van Naaldwijk. Koning-Stadhouder Willem III was ook heer van Naaldwijk en had voor zijn leenzaken de beschikking over deze leenkamer gehad. De Naaldwijkse leenkamer ressorteerde onder de Nassause Domeinraad. Toen Frederik I in 1711 voorlopig in het bezit werd gesteld van een groot aantal goederen in het Westland kon hij, als heer van Naaldwijk, de leenkamer gebruiken voor het uitgeven van lenen. Bij de verkoop in

koning en werd bijgestaan door een aantal leenmannen. De lenen die Frederik II in de Rietwaard in Lage Zwaluwe uitgaf werden door deze leenkamer verheven en door de stadhouder-griffier in het leenregister ingeschreven.¹³⁶ Voor de leenmannen en -vrouwen van de Rietwaard werden leenbrieven opgesteld. Verder zou hij over de leenmannen rechtspreken en vonnis wijzen. Hij inde onder andere de heergewaden en de hofrechten en hield daarvan een register bij. Van de inkomsten moest hij jaarlijks rekening, bewijs (verantwoording) en *reliqua* doen. Ook had hij de plicht alles te doen wat een goede en getrouwe stadhouder en griffier van de lenen diende te doen. Zijn eed werd afgenomen door de Pruisische gezant Johan Masch te Den Haag.¹³⁷ De leenbrieven die door de Leenkamer van Naaldwijk voor de leenmannen en -vrouwen van de Rietwaard werden opgesteld bevatten de volgende informatie.¹³⁸

Figuur 1 Gegevens leenbrief voor de leenmannen en -vrouwen in de Rietwaard

Naam van de leenman
Omschrijving, plaats en grootte van het leen
Verwijzing naar de leenbrief die was opgesteld door de griffier van de Leenkamer van Naaldwijk, Jan Godfried Olffen
Belendende percelen e.d. van het leen
Onder welk nummer het leen in het kleine register werd geregistreerd
Van wie het leen afkomstig was
Wanneer, aan wie en hoeveel cijns er jaarlijks betaald diende te worden
Voorwaarden van het onversterfelijk leen
Het heergewaad
Door wie en bij wie hulde, belofte en manschap was gedaan
Welke leenmannen aanwezig waren
Wat er door de leenman nog aan achterstallige cijns en dubbele hofrechten betaald moest worden vanwege begane <i>versuijmen</i> . In de meeste gevallen moest er over de laatste acht jaar, tot 1 mei 1753, nog een bedrag van twintig gulden per leen voldaan worden
Vermelding waar en wanneer de leenbrief was opgemaakt
Met groot zegel en vermelding van de naam van de stadhouder: C.B. van Schwarm

1754 van de Hollandse domeinen en huizen werd de leenkamer door Frederik II op 20 februari 1754 overgedragen aan Anna van Hannover. Zie hoofdstuk 14.

136 Bij de leenkamer stonden 198 lenen geregistreerd. De Rietwaard was nr. 198. De Pruisische heer had alleen de gronden in de Rietwaard in leen uitgegeven, de overige gronden werden door hem verpacht.

137 GStA PK, I HA GR, Rep. 64 I, nr. 50, 155r-156r, Aanstellingsbrief van Jan Peter Ravens als stadhouder en griffier van de Leenkamer van Naaldwijk (21 november 1732).

138 Zie tevens NA, 1.08.11, ND, inv. 7374, Leenbrieven nr. 381, 383, 384, 385, 386 en 387, 126-138. Al deze gegevens werden opgenomen om verduistering van de lenen en het niet (op tijd) betalen van de erfpachten in de toekomst te voorkomen. Zie tevens hoofdstuk 11.

7.12 Slot

Sinds de Middeleeuwen bestond er tussen de leenheer en de leenman een persoonlijke band, die tegelijk zakelijke kanten had en was geconcentreerd op het leen. Lenen waren veelal erfelijk en bleven generatieslang in het bezit van één familie. Zij vielen meestal pas aan de leenheer terug als de familie van de leenman was uitgestorven. Hoewel de relatie leenheer-leenman in de loop der tijd steeds meer van haar oorspronkelijke kenmerken verloor, bleven oude gebruiken zoals leenverhef en leenhulde gedurende de hele periode van de Republiek bestaan, zij het in afnemende kracht. Zo werd de leened door de Staten van Holland, op verzoek van een lid van de Ridder-schap, op 18 januari 1736 vervangen door een belofte. Wat betreft de leengoederen, nagelaten door Willem III: zowel de Friese Nassaus als de Hohenzollern – Frederik I en na hem zijn zoon Frederik Willem I – hoefden deze niet bij de Staten van Holland te verheffen zolang er geen definitieve verdeling van de erfenis had plaatsgevonden. Maar na de sluiting van het Traktaat van Partage in 1732 moest Frederik Willem en ook Willem IV dit wél doen. Beiden weigerden echter omdat de Staten-Generaal als plaatsvervanger van de erfgenamen van Willem III de goederen al hadden verheven en gingen eraan voorbij dat dit slechts gold totdat deze definitief zouden zijn toegewezen.

Voor Frederik Willem I als buitenlands vorst was het onaanvaardbaar, aan de Staten van Holland hulde, eed en manschap te bewijzen. Hierdoor zou immers een hiërarchische verhouding tussen bovenaan de Staten als leenheer, en daaronder de machtige Pruisische koning als leenman worden bevestigd. In feite hoefde dit geen probleem te zijn, want het was in de Republiek al eerder voorgekomen dat een leenman machtiger was dan zijn leenheer. Ook was Frederik Willem niet bereid tot betaling van de impost op de collaterale successie. Zijn redenering was dat het Huis Oranje recht had op vrijstelling daarvan en dat hem als lid van dat Huis die vrijstelling ook toekwam. Zonder deze betaling kon hij de lenen niet eens verheffen. Bijgevolg kreeg hij geen geldige leenbrief. Hetzelfde standpunt werd ook ingenomen door Frederik Willems zoon Frederik II. De Staten van Holland lieten deze unieke en ongebruikelijke situatie maar toe om problemen met de Pruisische vorsten te voorkomen.

Omdat Frederik Willem I en Frederik II hun lenen niet hadden verheven, waren zij formeel gezien geen leenman, maar de facto wel. Zij maakten gebruik van rechten en van voordelen van de leenman en gedroegen zich ernaar. Een duidelijk voorbeeld daarvan was Frederik Willems vergeefse poging om van zijn ingezetenen in de Hollandse heerlijkheden een don gratuit te krijgen. Nog dubieuzer was de positie van de Pruisische lokale heer toen hij tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog bondgenoot was van Frankrijk, de tegenstander van de Republiek. Ook deze zaken zagen de Staten van Holland door de vingers onder andere om politieke problemen met hun buurman te vermijden. Voor de administratie van zijn in leen uitgegeven Hollandse goederen beschikte Frederik II, in zijn hoedanigheid van heer van Naaldwijk, over de Leenkamer van Naaldwijk. Bij deze leenkamer waren van oudsher alleen de Westlandse leengoederen geadministreerd; nu werd er het Zwaluwse leengoed de Rietwaard in Lage Zwaluwe aan toegevoegd.